

**VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK
SECUNDAIR ONDERWIJS**

GUIMARDSTRAAT 1 - 1040 BRUSSEL

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

GESCHIEDENIS

Tweede graad ASO
Tweede graad KSO (Muziek, Woordkunst-drama)
1ste en 2de leerjaar (2u./w.)

LICAP - BRUSSEL D/1990/0279/060

DECEMBER 1990

Ongewijzigde herdruk - september 1995*

** Van deze herdruk werd gebruik gemaakt om enkele tekstcorrecties door te voeren.
Inhoudelijk verschilt de tekst in deze uitgave niet van de druk van december 1990.*

Georg-Eckert-Institut
für internationale
Schulbuchforschung
Braunschweig
-Schulbuchbibliothek-

98/1443

B

Z-28 (1,95)

LESSENTABEL

Geschiedenis 2 u./w.

In het fundamenteel gedeelte van de lessentabel ASO van de volgende studierichtingen:

- Economie-moderne talen
- Economie-wiskunde
- Grieks-Latijn
- Grieks-wiskunde
- Latijn-moderne talen
- Latijn-wiskunde
- Menswetenschappen-moderne talen
- Moderne talen-wiskunde
- Sport-wetenschappen

Geschiedenis 2 u./w.

In het fundamenteel gedeelte van de lessentabel KSO van de studierichtingen:

- Muziek
- Woordkunst-drama.

INHOUD

blz.

1	BEGINSITUATIE	4
2	DOELSTELLINGEN VAN HET VAK GESCHIEDENIS IN HET SECUNDAIR ONDERWIJS	4
2.1	Algemene doelstellingen	4
2.2	Specifieke doelstellingen voor de 2de graad	5
3	LEERINHOUDEN	5
3.1	Inleiding op de leerinhouden van het 1ste en 2de leerjaar van de 2de graad ...	5
3.2	Eigenlijke leerinhouden van het 1ste leerjaar van de 2de graad	7
3.3	Eigenlijke leerinhouden van het 2de leerjaar van de 2de graad	9
4	METHODOLOGISCHE WENKEN	10
4.1	Differentiatie	10
4.2	Didactische werkvormen	10
4.3	Didactische hulpmiddelen	10
5	BIBLIOGRAFIE	11

1 BEGINSITUATIE

Op het einde van de 1ste graad hebben alle leerlingen met de geschiedenis van de Prehistorie en van de Oudheid kennis gemaakt. Ze hebben een elementair inzicht gekregen in het verschijnsel tijd. Ze hebben ervaren hoe de mensen zich, in een langdurige aanzet van vele millenia, van jagende nomaden tot sedentaire dorps- en stadbewoners ontwikkelden en hoe zij vanuit de eerste stadstaten en stroomculturen tot bewoners van grote rijken uitgroeiden. Het Nabije Oosten was daarbij het aangewezen geografisch kader.

Met de studie van Hellas en Rome verschoof dit geografisch kader naar de Middellandse Zeewereld. Het chronologisch kader kon vollediger en nauwkeuriger opgevuld worden. De menselijke activiteiten werden complexer en konden in centrale thema's herkend worden. Deze thema's en hun interactie werden in twee grote doorsneden, namelijk de eeuw van Pericles en de eeuw van Augustus verduidelijkt.

Meteen leerden de leerlingen een aantal belangrijke historische vaardigheden: ze kunnen historische gegevens in tijd en ruimte situeren, tijdlijnen en kaarten gebruiken en elementaire kritische vragen ten aanzien van bronnen stellen.

2 DOELSTELLINGEN VAN HET VAK GESCHIEDENIS IN HET SECUNDAIR ONDERWIJS

2.1 Algemene doelstellingen

Het vak Geschiedenis in het secundair onderwijs staat in voor een wezenlijk onderdeel van de persoonlijkheidsvorming en de sociale vorming, namelijk de historische vorming.

Deze historische vorming resulteert uiteindelijk in een historisch bewustzijn, dit wil zeggen

- dat men bewust is van de tijdsgebondenheid van elk individueel en maatschappelijk handelen;
- dat men inziet dat het heden een schakel tussen verleden en toekomst is;
- dat men weet welke de grote ontwikkelingsgang van de mensheid is en welke factoren die ontwikkeling beïnvloedden;
- dat men aandacht heeft voor de continuïteit en verandering, voor de samenhang en de interactie, voor het lange-termijn perspectief in de maatschappelijke processen;
- dat men zelfstandig zijn handelen richt volgens de waardenschaal die ook vanuit een waarheidzoekende omgang met de geschiedenis opgebouwd is.

Dit historisch bewustzijn is essentieel voor de bestaansverheldering en de zelfbepaling van de leerlingen.

Het historisch bewustzijn, als einddoelstelling van het vak Geschiedenis in het secundair onderwijs is het resultaat van een lang, gestadig leerproces, progressief gespreid over de zes leerjaren en telkens naar inhoud en methode aangepast aan het ontwikkelingsniveau van de leerlingen. In elk van de zes jaren dienen daarom volgende doelstellingen nagestreefd te worden:

- 1 de cumulatieve opbouw van een algemeen historisch referentiekader;
- 2 inzicht in evolutie en complexiteit van het maatschappelijk gebeuren;
- 3 inzicht in de tijds- en standplaatsgebondenheid van het menselijk handelen;
- 4 inzicht in de verwevenheid van de 'nationale' en de algemene geschiedenis;
- 5 kritische omgang met het gevarieerd historisch informatiemateriaal;
- 6 interesse voor het eigen tijdsgebeuren en de historische factoren daarin;
- 7 inleving in andere samenlevingsvormen dan de huidige en dan de westerse;
- 8 waardering voor de fundamentele menselijke waarden in de geschiedenis van de mensheid;
- 9 bereidheid tot het nemen van eigen verantwoordelijkheid, met kennis van zaken, voor de verdere ontwikkeling van de samenleving.

2.2 Specifieke doelstellingen voor de 2de graad

- 1 De leerinhouden, ofschoon inhoudelijk en chronologisch onderverdeeld, kunnen niet gescheiden worden. De leerlingen verwerven bijgevolg geleidelijk inzicht in de interactie tussen de deelaspecten en in de continuïteit van de historische evolutie.
- 2 De historische fasering of tijdafbakening is een verantwoord middel dat bij de geschiedwetenschappen wordt gehanteerd. De leerlingen leren geleidelijk dat het slechts gaat om een wetenschappelijke methode en dat deze fasering niet noodzakelijk samenvalt voor al de deelcomponenten.
- 3 In het progressieve leerplan naar een historische bewustwording toe leren de leerlingen systematisch relaties leggen:
 - tussen de 'nationale' en de algemene geschiedenis,
 - tussen de Westerse cultuur en de niet-Westerse culturen,
 - tussen de eigentijdse levensproblemen en deze van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.
- 4 In de 2de graad leren de leerlingen inzien dat de verklaringen en interpretaties van historische gebeurtenissen complex en meerduidig zijn. Bij hun evaluaties zullen de leerlingen zich dan ook kritischer en genuanceerder leren opstellen.
- 5 De vaardigheden en attitudes, aangebracht in de 1ste graad, worden verder uitgediept, verfijnd en verruimd, onder meer door gebruik te maken van meer en gevarieerder bronnenmateriaal, door zelfwerkzaamheid, door groepswork, door historische bespreking en evaluaties en door probleemgericht onderzoek.

3 LEERINHOUDEN

3.1 Inleiding op de leerinhouden van het 1ste en 2de leerjaar van de 2de graad

3.1.1 KEUZE EN ORDENING VAN DE LEERINHOUDEN

In overeenstemming met de belangrijkste verworvenheden van het recent historisch onderzoek over nieuwe inhouden en methodes worden de maatschappelijke ontwikkelingen tussen de 5de en 18de eeuw vooral gezien vanuit de lange golfbeweging, de seculaire trend. Daarbij hoort de opvatting dat de verschillende maatschappelijke domeinen een in tijd en belangrijkheid variërende ontwikkeling kennen.

Deze opvatting impliceert dat, in de keuze en de verdeling van de historische inhoud, de meer permanente en langzaam evoluerende bewegingen sterker naar voren treden en dat de grote maatschappelijke ontwikkelingen niet moeten worden gezocht in de zich snel opvolgende en wisselende evenementen.

De tijd dat de geschiedenislessen bestonden uit een opsomming van gebeurtenissen - en dan voornamelijk van politieke en militaire aard - is definitief voorbij. De feiten moeten worden gezien als symptomen van dieper liggende structuren en mechanismen. Geschiedenis mag niet langer beschouwd worden als een verzameling van unieke en uitzonderlijke gebeurtenissen.

Geschiedenis heeft nu meer aandacht voor wat zich herhaalt, voor wat massaal aanwezig is. Dat houdt in dat in de nieuwe wijze van geschiedschrijving het verhaal langzamer verloopt en de diverse geschiedkundige componenten in de tijd niet altijd parallel evolueren. Dat resulteert dan op zijn beurt in een nieuwe tijdsnorm en in meerdere, parallelle chronologieën. Het vlakke en lineaire tijdsperspectief van de oppervlakkige feitengeschiedenis is voorbij.

Mede als gevolg van de nieuwe vragen die de historicus aan het verleden stelt en de nieuwe bronnen die worden aangeboord, ontstaan nieuwe historische onderzoeksvelden en nieuwe historische inhoud. Naast politieke en militaire geschiedenis wordt voortaan een volwaardige plaats toegekend aan het demografische, economische, sociale, culturele, intellectuele, ideologische, religieuze, artistieke en mentale gebeuren.

Ideaal gesteld moet er worden naar gestreefd de segmentaire, sectoriële benadering van het verleden te vervangen door een globale geschiedenis met een globale verklaringshypothese.

Om pedagogische en didactische redenen werden de leerinhouden gegroepeerd rond vier aandachtspunten: 1° het probleem van de politieke machtsverhoudingen; 2° de strijd van mens en samenleving om materieel te overleven; 3° de zoektocht van zowel enkeling als gemeenschap naar de zin van het bestaan en 4° de aandacht voor de niet-Westerse samenlevingen.

Terwijl aan de ene kant de leerinhouden van het leerplan van essentieel belang zijn om bij de leerlingen het gewenste inzicht op te bouwen, is aan de andere kant de aangeboden leerstofordening slechts een model waar, naar eigen inzicht van de leraar en op een verantwoorde wijze kan van afgeweken worden. De hoofdbekommernis is dat door middel van het vak Geschiedenis de algemene en specifieke doelstellingen worden gerealiseerd.

3.1.2 *CHRONOLOGISCHE AFBAKENINGEN*

De ontwikkeling van de Westerse beschavingen tussen de val van het Westromeinse Rijk en de Franse Revolutie wordt in meerdere domeinen veeleer door eenheid en continuïteit dan door verscheidenheid en cesuren gekenmerkt.

De traditionele indeling van dit meer dan 1000 jaar durend 'Ancien Régime' in 'Middeleeuwen' en 'Nieuwe Tijd' impliceert meestal niet dat beide perioden diametraal tegenover elkaar zouden staan.

Een scherpe chronologische fasering is weliswaar zeer geschikt voor onderzoeks- en onderwijsdoeleinden maar werd door de betrokkenen niet altijd als zodanig ervaren. Zo was bijvoorbeeld de middeleeuwse mens ervan overtuigd dat hij de culturele traditie van het Oude Rome had voortgezet. Het dagelijks leven van de gewone man werd evenmin sterk beïnvloed door gebeurtenissen, die traditioneel als grote cesuren worden gezien met name de 'ontdekking van Amerika', de 'val van Constantinopel' enzovoort. Vele aspecten van de cultuur die men vroeger 'typisch middeleeuws' pleegde te noemen - denken we aan de demografie - zijn blijven voortleven in de 'Nieuwe Tijd'. In dit opzicht spreekt de Franse historicus Jacques Le Goff over 'un long moyen âge'.

Grote historische periodiseringen zijn zelden toepasselijk op alle maatschappelijke geledingen tegelijk. De in het leerplan weerhouden cesuur van de 11de eeuw is hiervan een duidelijk voorbeeld. Terwijl de demografische en landschappelijke, de sociaal-economische (steden) en de politieke ontwikkeling vanaf de 11de eeuw belangrijke wijzigingen ondergaan, geldt dit voor andere (b.v. de religieuze, de culturele, de staatkundige) slechts vanaf de 12de eeuw.

Ook de verdeling van de leerstof tussen het 1ste en 2de leerjaar van de 2de graad met als keerpunt de 15de eeuw, moet met een gelijkaardige voorzichtigheid en omzichtigheid worden geïnterpreteerd. Enerzijds is er de onmacht om de gevestigde periodisering te herzien: de historische onderzoekers zelf raken het niet eens over een fundamentele herindeling. Anderzijds kan niet worden ontkend dat in de loop van de 15de eeuw tal van ontwikkelingen die onderhuids aanwezig waren, stilaan duidelijker naar voren treden en meer algemeen verspreid en aanvaard worden.

3.1.3 *DE GEOGRAFISCHE AFBAKENING*

In de 2de graad verschuift het zwaartepunt naar de Westeuropese ruimte, waar zich een rooms-christelijke regio ontwikkelt. Daar tekent zich het contactgebied af tussen Germaanse en Romaanse culturen. De Lage Landen nemen hier een bijzondere plaats in en moeten exemplarisch behandeld worden.

Nochtans mag dit kader niet beperkend worden gezien. De contacten met de buurvolkeringen zijn immers te belangrijk geweest, bijvoorbeeld met de samenleving van het Byzantijnse Rijk, de Noormannen, de Slavische en Aziatische volkeren en in ieder geval met de wereld van de islam.

In het 2de leerjaar van de 2de graad wordt dit geografisch kader verder doorbroken en de horizon, door de ontdekkingen en de kolonisatie, naar de andere werelden verlegd.

3.2 Eigenlijke leerinhouden van het 1ste leerjaar van de 2de graad

DE WESTERSE MIDDELEEUWEN VAN DE 5DE TOT DE 15DE EEUW

3.2.1 *DE WESTERSE SAMENLEVING TOT IN DE 11DE EEUW*

3.2.1.1 *De strijd om de politieke en staatkundige macht*

- . De migraties van de Germaanse volkeren, inclusief de Noord-Germanen.
- . De vestiging en de verbrokkeling van een nieuw politiek en staatkundig centrum: een christelijk keizerrijk. De gevolgen van de verbrokkeling, ook voor onze gewesten.
- . De vorming van een politieke ordening die berust op een persoonlijke band tussen heer en onderdaan.

3.2.1.2 *De strijd om het materiële bestaan*

- . De demografische ontwikkeling.
- . De landbouw als de belangrijkste bron van inkomen.
- . Een zelfverzorgend economisch systeem (domein) in kleinschalig samenlevingsverband, met een beperkte interregionale handel.
- . De juridische en feitelijke ongelijkheid tussen de sociale groepen.

3.2.1.3 *De strijd om de zin van het bestaan*

- . De verdere expansie van het christendom (kerstening).
- . De rol van de kerk in de samenleving.
- . De betekenis van de kerk voor de kunst (de literatuur), de wetenschap, het onderwijs.

3.2.1.4 *Contacten met de niet-Westerse samenlevingen*

De voornaamste kenmerken en de betekenis van de Byzantijnse en islamitische beschaving voor het Westen.

3.2.2 *DE WESTERSE SAMENLEVING VAN DE 11DE TOT DE 15DE EEUW*

3.2.2.1 *De strijd om de politieke en staatkundige macht*

- . De politiek-staatkundige kaart en de onderlinge staatkundige verhoudingen.
- . De gemeente als politieke macht.
- . Het staatsdualisme (vorst-standen) en de strijd om politieke inspraakstructuren.
- . De ontwikkeling van een semi-bureaucratische vorstelijke staat: de Bourgondische staat.
- . De verhouding tussen de geestelijke en wereldlijke macht.

3.2.2.2 De strijd om het materiële bestaan

- * Opgaande fase tot de eerste helft van de 14de eeuw
 - . Demografische groei en agrarische surplusen.
 - . Ontginningen, drooglegging, verspreiding van vernieuwende agrarische technieken.
 - . Stedelijke expansie en bloei van lange-afstandshandel.
 - . Juridische emancipatie van de enkeling en ontwikkeling van kapitalistische produktieverhoudingen.
- * Neergaande fase tot de tweede helft van de 15de eeuw
 - . Terugval van de bevolking en van de economische conjunctuur.
 - . Sociale spanningen (volksopstanden, stakingen).

3.2.2.3 De strijd om de zin van het bestaan

- . De Roomse kerk en haar expansiedrang.
- . Vernieuwde monastieke bewegingen op het platteland en in de steden.
- . Maatschappelijke rol van de kerk: ziekenzorg en onderwijs.
- . De strijd om de macht in de Roomse kerk en de toenemende roep om hervormingen.
- . Kunst als reflectie op de existentie in de Romaanse en Gotische kunst. De profane en religieuze kunstvormen.
- . Een nieuwe kijk op mens en wereld in Italië vanaf de 14de eeuw.

3.2.2.4 Contacten met de niet-Westerse samenlevingen

Bijvoorbeeld de Slavische, Islamitische, Chinese of Mongoolse (waarvan minstens één).

THEMATISCHE ONDERWERPEN

Het leerplan suggereert de mogelijkheid van enkele waardevolle thematische onderwerpen. De behandeling ervan is niet verplicht maar wel sterk aanbevolen.

Met die onderwerpen krijgt de leraar de kans om, afhankelijk van zijn eigen belangstelling en die van de leerlingen, enkele belangrijke historische ontwikkelingen op een meer thematische en globale wijze te behandelen. Bovendien kunnen zij op een specifieke didactiek worden afgestemd als groepswork, debat, dramatische werkvorm enzovoort.

Het is aangewezen dat die onderwerpen slechts aan bod komen nadat de leerlingen vertrouwd zijn met het historisch referentiekader dat in de hoofdstroom van het leerplan aangeboden wordt.

- De verhouding tussen landschap en bewoning, tussen natuur- en cultuurlandschap, tussen milieu en mens.
- De ontwikkeling van de Westerse mentaliteit met onder meer de houding van de middeleeuwse mens tegenover dood en hiernamaals, huwelijk, seksualiteit, man en vrouw, marginalen, religie, arbeid, vrije tijd enzovoort.
- De evolutie van de materiële cultuur, eten, drinken, wonen, kleding enzovoort.
- De evolutie en de betekenis van techniek en wetenschap, intellectueel leven en onderwijs.
- Grote persoonlijkheden als stuwende krachten van hun tijd, bijvoorbeeld Benedictus, Karel de Grote.

3.3 Eigenlijke leerinhouden van het 2de leerjaar van de 2de graad

DE NIEUWE TIJD VAN DE 15DE TOT HET MIDDEN VAN DE 18DE EEUW

3.3.1 *DE STRIJD OM DE POLITIEKE EN STAATKUNDIGE MACHT*

- * De interne evolutie.
 - . Het broze evenwicht van de dualistische standenstaat, verbroken in het voordeel van de vorst.
 - . In enkele landen bleef het tegengewicht van de standen doorwerken.
 - . De scheiding der Nederlanden.
- * De strijd om de macht tussen de monarchen in en buiten Europa.
 - . De staatkundige tegenstelling tussen de dynastie der Habsburgers en het Franse huis van de Valois en de Bourbons.
 - . Een Europees evenwicht onder Frans en vervolgens onder Brits overwicht.
 - . De opkomst van twee nieuwe mogendheden, Pruisen en Rusland.
 - . De confrontatie met het Ottomaanse rijk.

3.3.2 *DE STRIJD OM HET MATERIELE BESTAAN*

- . Het hardnekkig zoeken naar een evenwicht tussen bevolking en landbouwproductie. De Lage Landen en Engeland als koplopers van de agrarische vernieuwing.
- . Verovering, onderdrukking en uitbuiting van de overzeese gebieden door Portugal, Spanje, Frankrijk, de Verenigde Provinciën en Engeland.
- . Ingrijpende ontwikkeling in de wereld van de handel en de financiën: handelskapitalisme.
- . De vorming van een pre-industriële produktiewijze.
- . Het voortbestaan van de middeleeuwse sociale geledingen en de groeiende kloof tussen arm en rijk.
- . Het dagelijks leven in de stad en op het platteland.

3.3.3 *DE STRIJD OM DE ZIN VAN HET BESTAAN*

- . Protestantse en katholieke hervormingen.
- . Religieuze en burgerlijke onverdraagzaamheid.
- . De nieuwe kijk op de mens en zijn omgeving wordt een Europees verschijnsel.
- . De artistieke vormgeving evolueert van renaissance naar barok en rococo.

3.3.4 *CONTACTEN MET DE NIET-WESTERSE SAMENLEVINGEN*

Bijvoorbeeld een beschaving uit het pre-Columbiaanse Amerika, uit Afrika of uit het Verre Oosten.

THEMATISCHE ONDERWERPEN

Wij verwijzen, wat betreft bedoeling en uitwerking van deze thematische onderwerpen naar de uitleg die bij de eigenlijke leerinhouden van het 1ste leerjaar - 2de graad werd gegeven.

- De verhouding tussen landschap en bewoning, tussen natuur- en cultuurlandschap, tussen milieu en mens in de Nieuwe Tijd.
- De ontwikkeling van de Westerse mentaliteit in de Nieuwe Tijd, ten aanzien van dood en hiernamaals, huwelijk, seksualiteit, man en vrouw, marginalen, religie, arbeid, vrije tijd enzovoort.
- De evolutie en betekenis van techniek en wetenschap in de Nieuwe Tijd.

- De slavernij in zijn economische en sociale context.
- Grote persoonlijkheden als stuwende krachten van hun tijd, bijvoorbeeld Erasmus, Lodewijk XIV.

4 **METHODOLOGISCHE WENKEN**

4.1 **Differentiatie**

Dit leerplan is voor het ASO en de KSO-studierichtingen Muziek en Woordkunst-drama bestemd. De opgesomde leerinhouden vormen het gemeenschappelijk grondplan en zijn voor alle betrokken leerlingen verplicht.

Differentiatie blijft evenwel altijd mogelijk. De niet-verplichte thematische onderwerpen, hoger gesuggereerd, bieden hierbij nieuwe mogelijkheden.

4.2 **Didactische werkvormen**

Het vak Geschiedenis leent zich bij uitstek voor verschillende werkvormen. Een goede leraar zal er wellicht een afwisselend en verantwoord gebruik van maken: vertelvorm, exposé, leergesprek, klassediscussie, vraagstelling enzovoort.

De thematische onderwerpen eisen een specifieke didactiek; hiervoor zijn onder andere het groepswerk en het debat geëigende werkvormen.

Ook hier geldt dat het zelfontdekkend leren bij leerlingen het beste resultaat geeft, zowel wat betreft het assimileren van de leerinhouden als het vooruitgaan in vaardigheden.

Daarom moeten ze zoveel mogelijk kansen en gelegenheden worden geboden om de geschiedenis vanuit diverse hulpmiddelen waar te nemen, te ervaren, te analyseren, te synthetiseren.

Naast het gebruik van de goede klassieke instrumenten, als handboeken, bordplannen, schriften, atlanten, wandkaarten, zijn de actieve bezoeken aan historische plaatsen, aan musea en tentoonstellingen sterk aan te bevelen.

4.3 **Didactische hulpmiddelen**

Het ligt voor de hand dat een goed uitgerust geschiedenislokaal onmisbaar is voor het efficiënt en evenwichtig gebruik van de didactische hulpmiddelen.

Het is de verzamelplaats van wandkaarten en atlanten, naslagwerken, bronnenverzamelingen en vooral van de audiovisuele hulpmiddelen.

5 BIBLIOGRAFIE

In de regel werd bij de opstelling van de bibliografie met volgende criteria rekening gehouden. De lijst moest beperkt blijven tot een honderdtal titels, de werken moesten Nederlandstalig en van een recente datum zijn en mochten naar de inhoud de Middeleeuwen of de Nieuwe Tijd niet overschrijden. Algemene overzichten of werken die meerdere perioden omvatten werden hier bijgevolg niet opgenomen. Hiervoor verwezen zij naar de publicatie: "Bibliografie geschiedenisdidactiek", Leuven 1990.

5.1 Middeleeuwen

5.1.1 ALGEMEEN

DE BOER, D.E.H., VAN HERWAARDEN, J., SCHEURKOGEL, J., Middeleeuwen. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1989, 457 blz.

JANSEN, H.P.H., Geschiedenis van de middeleeuwen. 7de uitgave, Utrecht-Antwerpen, Spectrum 1988, 580 blz., Aula 620.

PERNOUD, R., Afrekenen met de middeleeuwen. Beveren, Orion, 1981, 155 blz.

PLATT, C., Panorama van de middeleeuwen. S.e. Bruna, 1988, 254 blz.

VERRYCKEN, A., De middeleeuwse wereldverkenning. Leuven, Acco, 1990, 185 blz.

WEENINK, J.B. (ed.), Herkennen wij de middeleeuwen? Amsterdam, VU Uitgeverij 1988, 180 blz.

5.1.2 EERSTE MIDDELEEUVEN

BARTELINK, G.J.M., De geboorte van Europa. Van het laat-Romeins imperium naar vroege middeleeuwen. Muiderberg, Dick Coutinho, 1989, 166 blz.

BRONSTED, J., Zo leefden de Vikingen ten tijde van de invasies tussen 800 en 1100. Baarn Hollandia, 1986, 320 blz.

JUNG, E.F., De Germanen. Bedwingers van het Romeinse Rijk. Amsterdam, Brussel, Meulenhoff, 1978.

WAHL, R., Karel de Grote, vader van Europa. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1981.

5.1.3 TWEEDE MIDDELEEUVEN

BAUER, R., e.a., De twaalfde eeuw. Een breuklijn in onze beschaving. Antwerpen, DNB, 1984, 127 blz.

DUBY, G., De kathedralenbouwers. Portret van de middeleeuwse maatschappij, 980-1420. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1984, 359 blz.

HUIZINGA, J., Herfsttij der middeleeuwen. 10de uitgave, Haarlem, Tjeenk Willink, 1963, 408 blz.

LEHMANN, J., De kruisvaarders. Avonturiers in de naam van God. Baarn, Forum boekerij, 1976, 320 blz.

MAALOUF, A., Rovers, Christenhonden, vrouwenschenners. De kruistochten in de Arabische kronieken. Utrecht, Kosmos, 1988, 307 blz.

RELIQUET, P., Der magie van het kwaad. Gilles de Rais en de middeleeuwen 1404-1440. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1980, 268 blz.

RUNCIMAN, S., De Siciliaanse vespers. Een geschiedenis van de mediterrane wereld aan het einde van de 13de eeuw. Amsterdam, Agon, 1988, 284 blz.

TUCHMAN, B., De waanzinnige 14de eeuw. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1980, 744 blz.

5.1.4 *POLITIEK*

KLOEK, F., De pauselijke banvloek: een geestelijk wapen in de middeleeuwse politiek. Amsterdam, Aramith, 1987, 139 blz.

MOORE, R.I., Ketters, heksen en andere zondebokken. Vervolging als middel tot macht, 950-1250. Baarn, Ambo, 1988, 158 blz.

5.1.5 *SOCIAAL-ECONOMISCH*

AERTS, E., DUPON, W., VANDER WEE, H., De economische ontwikkeling van Europa. Documenten, 1. Middeleeuwen 950-1450. Leuven, Universitaire Pers, 1984, 304 blz.

D'HAENENS, A. (ed.), De wereld van de Hanze. Antwerpen, Mercatorfonds, 448 blz.

DUBY, G., De drie orden. Het zelfbeeld van de feodale maatschappij, 1025-1225. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1985, 441 blz.

DUBY, G., Geschiedenis van het persoonlijk leven. Deel I: Van het Romeinse rijk tot het jaar duizend. Deel II: Van het feodale Europa tot de Renaissance. Amsterdam, Agon, 1988, 520 blz.

ENNEN, E., De Europese stad in de middeleeuwen. Haarlem, Fibula Van Dishoeck, 1978, 228 blz.

LE GOFF, J., De woekeraar en de hel. Economie en religie in de middeleeuwen. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1987, 119 blz.

PERNOUD, R., Vrouwen in de middeleeuwen. Haar politieke en sociale betekenis. Baarn, Ambo, 1986, 224 blz.

STUIP, R.E.V., VELLEKOOP, C., Gewone mensen in de middeleeuwen. Bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz. Utrecht, Hes, 1987.

VAN WINTER, J.M., Ridderschap, ideaal en werkelijkheid. 3de uitgave, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1981.

5.1.6 *CULTUREEL*

BECKWITH, J., Vroegmiddeleeuwse kunst. 2de uitgave, 1987.

BUMKE, J., Hoofse cultuur. 2 delen, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1989.

ECO, U., Kunst en schoonheid in de middeleeuwen. Amsterdam, Bert Bakker, 260 blz.

GENICOT, L., Cultuurgeschiedenis der middeleeuwen. Herdruk, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1983, 352 blz., Aula 166.

LE GOFF, J., De cultuur van middeleeuws Europa. Amsterdam, Wereldbibliotheek, Kapellen, DNB, 1987, 503 blz.

KEMPERS, B., Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600. Amsterdam, De Arbeiderspers, 439 blz.

PLEIJ, H., Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. 2de uitgave, Amsterdam, Meulenhoff, 1982, 309 blz.

WENSELEERS, L., De pels van de vos. Historische achtergronden van de middeleeuwse Reinaert-satire. Leuven, Kritak, 1989.

5.1.7 *RELIGIEUS*

BATSELIER, P., e.a., Benedictus, pater Europae. Antwerpen, Mercatorfonds, 477 blz.

BREDERO, H., Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving. Kampen, Agora, Kapellen, DNB, 1986, 358 blz.

BROOKE, C., Kloosterwerelden. Den Haag, 1974.

DE BRUIN, C.C., e.a., Geert Groote en de moderne devotie. Zutphen, Walburg pers, 1984, 152 blz.

NOLTHENIUS, H., Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten. 2de uitgave, Amsterdam, Querido, 1989, 360 blz.

VERGER, J., Universiteiten in de middeleeuwen. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, 160 blz.

5.1.8 *DE NEDERLANDEN*

BAUER, R., e.a., Brabant in de twaalfde eeuw: een renaissance? Brussel, UFSAL, Centrum Brabantse geschiedenis, 1987, 193 blz.

DE BOER, D.E.H., MARSILJE, J.W., (ed.), De Nederlanden in de late middeleeuwen. Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1987.

DE KEYSER, R., DUPON, W., (eds.), Politieke machtsverhoudingen in de vorstendommen Brabant, Loon en Vlaanderen (10de-14de eeuw). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1988, 216 blz.

JANSEN, H.P.H., Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden. 6de uitgave, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1979.

LECAT, J.P., De Bourgondische uitdaging: bewogen levens in de late middeleeuwen. Brussel, Elsevier, 1985, 424 blz.

PREVENIER, W., BLOCKMANS, W., De Bourgondische Nederlanden. Antwerpen, Mercatorfonds, 1983.

5.2 Nieuwe Tijd

5.2.1 ALGEMEEN

BELIEN, H.M., e.a., Een geschiedenis van Europa 1550-1815. Historisch overzicht. Haarlem, Gottmer Educatief, 1983, 366 blz.

DIEDERIKS, H.A., e.a., Van Agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1987, 452 blz.

ERASMUS, D., Lof der zotheid. Brussel, Elsevier, 1979, 2de druk, 232 blz. Uit het Latijn vertaald door Dirkzwager, A. en Nielson A.C.

LIS, C., SOLY, H., Getemde arbeiders? Sociale politiek in West-Europa (einde 15de tot begin 20ste eeuw). 1985.

PARKER, G., SMITH, L.M., (eds.), De algemene crisis van de zeventiende eeuw, Haarlem. Fibula-Van Dishoeck, 1978, 220 blz.

ROORDA, D.J., e.a., Nieuwe geschiedenis in teksten. Werkboek, Groningen. Wolters-Noordhoff, 1984, 153 blz.

ROORDA, D.J., e.a., Overzicht van de nieuwe geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1983, 388 blz.

SCHÖFFER, I., PARKER G., (eds), De algemene crisis van de 17de eeuw, Haarlem. Fibula-Van Dishoeck, 1980, 218 blz.

VAN OS, M., Een kennismaking met de geschiedenis van de nieuwe tijd. Muiderberg, Dick Coutinho, 1984, 307 blz.

VERLINDEN, C., Het ontstaan van de Atlantische beschaving. Van renaissance tot verlichting. (Geschiedenis van de Atlantische beschaving, deel 2), Gent, E. Story-Scientia, 1971, 2de druk, XXXIII, 603 blz.

5.2.2 POLITIEK

BLOCKMANS, W.P., Veranderde samenlevingen. De Europese expansie in historisch perspectief. Kapellen, De Sikkell, 1978, 141 blz.

EHNMARK, A., De geheimen van de macht. Een essay over Machiavelli. Houten, Het Wereldvenster, 1988, 184 blz.

HUMBLE, R., De ontdekkingsreizigers. Amsterdam, Time-Life boeken, 1979, 176 blz.

VAN DIJK, J., Filips II, heerser van een wereldrijk. (Geschiedenis en cultuur paperbacks), Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1983, 132 blz.

VERLINDEN, C., Koloniale geschiedenis in de 15de en 16de eeuw. Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1975, 162 blz.

WILKES, J., Cortes en de verovering van Mexico. Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976, 48 blz.

5.2.3 *SOCIAAL-ECONOMISCH*

BRAUDEL, F., Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). 3 delen, Amsterdam, Contact, 1987, 599 blz.; 1989, 633 blz. en 1991, 54 blz.

DOLLINGER, P., De Hanze: opkomst, bloei en ondergang van een handelsverbond. (Aula-Boeken, 308), Utrecht en Antwerpen, Het Spectrum, 1967, 487 blz.

GAASTRA, F.S., De geschiedenis van de VOC. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1981, 176 blz.

LIS, C., e.a., Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914). Leuven, Kritak, 1985, 240 blz.

LIS, C., SOLY, H., Armoede en kapitalisme in het pre-industrieel Europa. Antwerpen, De Standaard Uitgeverij, 1986, 2de druk, XXI, 293 blz.

VANHEMELRYCK, F., Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800. Antwerpen en Amsterdam, De Nederlandse Boekhandel, 1984, 207 blz.

WALLERSTEIN, I., Europese wereldeconomie in de zestiende eeuw. (Het moderne wereldsysteem 1), Nieuwkoop, Heureka, 1978, 470 blz.

WALLERSTEIN, I., Mercantilisme en de consolidatie van de Europese wereldeconomie 1600-1750. (Het moderne wereldsysteem 2). Weesp, Heureka, 1983, 439 blz.

5.2.4 *CULTUREEL EN RELIGIEUS*

ARIES, P., Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden. Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980, 119 blz.

BASCHWITZ, K., Heksen en heksenprocessen: de geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding. Amsterdam, Arbeiderspers, 1981, 2de druk, 488 blz.

BAXANDALL, M., Schilderkunst en leefwereld in het quattrocento: een inleiding in de sociale geschiedenis van de picturale stijl. Nijmegen, Sun, 1986, 191 blz.

DRESEN-COENDERS, L., Het verbond heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw als middel tot hervorming der zeden. Baarn, Ambo, 1983, 328 blz.

PRICE, J.L., Nederlandse cultuur in de gouden eeuw. (Aula. Het wetenschappelijk boek, 39), Utrecht en Antwerpen, Het Spectrum, 1976, 216 blz.

SPIERENBURGS, P., De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa. Hilversum, Verloren, 1988, 345 blz.

5.2.5 DE NEDERLANDEN

ALBERTS, A., VERLAAN, J.E., (eds), Apologie of verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581 met enige begeleidende correspondentie. Historische inleidingen en aantekeningen. Nieuwkoop, Heureka, 1980, 159 blz.

ASAERT, G., De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. 25. nr.72), Brussel, Paleis der Academiën, 1973, XLI, 505 blz.

BAALBERGEN, J., Van opstand tot onafhankelijkheid. De Unie van Utrecht en het ontstaan van een zelfstandige staat 1559-1609. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1979, 101 blz.

BLOCKMANS, W.P., e.a., Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden. Zutphen, De Walburg Pers, 1981, 32 blz.

BLOCKMANS, W.P., Republiek tussen vorsten: Oranje, opstand, vrijheid, geloof. Zutphen, Walburg Pers, 1984, 184 blz.

CALDECOTT-BAIRD, D., (ed.), Huurling in de Lage Landen, 1572-1574. Bussum, Unieboek, 1977, 166 blz.

CASTELAIN, R., Het leven op het platteland tussen Kortrijk en Oudenaarde (16de-18de eeuw). Oudenaarde, Vereniging voor vreemdelingenverkeer en monumentenzorg Oudenaarde, 1983, 230 blz.

CAZAUX, Y., De geboorte van een natie. De Nederlanden in de 16de en 17de eeuw. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel en Kampen, Kok Agora, 1985, 311 blz.

DECAVELE, J., (ed.), Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585. Gent, Dienst voor Culturele Zaken, 1976, 273 blz.

DECAVELE, J., Vlaanderen tussen Spanje en Oranje. Willem de Zwijger en de Lage Landen in de zestiende eeuw. Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen, 1984, 107 blz.

DENIS, V., De Vlaamse schilderkunst 15de - 16de - 17de eeuw. Hasselt, Heideiland-Orbis, 1976, 220 blz.

GRAPPERHAUS, F.H.M., Alva en de tiende penning. Zutphen, De Walburg Pers en Kluwer, 1982, 399 blz.

GROENVELD, S., e.a., De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden, 1559-1609. Zutphen, De Walburg Pers, 1983, 2de herziene druk, 248 blz.

HAKS, D., Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuws gezinsleven. Utrecht, Hes, 1983, 2de druk, XX, 305 blz.

KLUIVER, J.H., (ed.), De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584. (De Nederlandse Historische Bronnen, deel 4), Amsterdam, Verloren, 1984, 143 blz.

MEILINK-ROELOFSZ, M.A.P., VOSS, V.B., De VOC in Azië. Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976, 243 blz.

PARKER, G., Van beeldenstorm tot bestand. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1987, 332 blz.

PARKER, G., Het Spaanse leger in de Lage Landen. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, 332 blz.

ROORDA, D.J., (ed.), Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple. Observations upon the United Provinces. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, 166 blz.

SCHÖFFER, I. e.a., De Lage Landen van 1500 tot 1780. Amsterdam en Brussel, 1978, Elsevier, 477 blz.

VAN ACKERE, J., Barok en Classicisme in België (1600-1789). Bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst. Brussel, Vokaer, 1974, 251 blz.

VAN DEURSEN, A.T., DE SCHEPPER, H., Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid. Weesp, Fibula-Van Dishoeck en Tielt, Lannoo, 1984, 160 blz.

VERLAAN, J.E., (ed.), Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar, 1580-1980. Tielt en Amsterdam, Lannoo, 160 blz.